

CPB Memorandum 48

Hoofdafdeling(en) : Bedrijfstakken (III)
Afdeling(en) : Bouw
Samensteller(s) : Michel Toet, Martin Koning
Datum : 8 november 2002

MEV-op-maat voor de bouwnijverheid

Verkenning voor de jaren 2002 en 2003

Deze MEV-op-maat geeft een nadere onderbouwing van de Macro Economische Verkenning 2003 voor de bedrijfstak Bouwnijverheid. Doelgroep voor deze publicatie zijn personen en instellingen die actief zijn in de bouwnijverheid, waarvoor onze publicaties als het Centraal Economisch Plan (CEP) of de Macro Economische Verkenning (MEV) niet goed aansluiten bij de specifieke behoefte van deze groep. Deze afzonderlijke publicatie moet hierin voorzien. Deze publicatie gaat eerst in op de economische ontwikkelingen voor Nederland die ter grondslag liggen aan het beeld voor de Bouwnijverheid. Vervolgens volgt een beschrijving van de vooruitzichten voor de totale bedrijfstak bouwnijverheid voor het huidig en het komend jaar, waarbij de publicatie vervolgens apart ingaat op de ontwikkelingen voor de afzonderlijke deeltakken burgerlijke en utiliteitsbouw, grond-, weg en waterbouw en overige bouwactiviteiten.

Actuele informatie: <http://www.cpb.nl/goto/bouw>

Vragen: infobouw@cpb.nl

Verantwoording

Waarom een MEV-op-maat?

De MEV-op-maat voor de bouwnijverheid geeft een nadere uitwerking van de Macro Economische Verkenning (MEV) voor de bedrijfstak Bouwnijverheid. De MEV wordt jaarlijks op de derde dinsdag van september gepresenteerd. De MEV beschrijft de vooruitzichten van de Nederlandse economie voor het huidige en het komende jaar. In tegenstelling tot het Centraal Economisch Plan dat in ieder voorjaar verschijnt, worden in de MEV geen bedrijfstakvooruitzichten gegeven. De bouwnijverheid vormt hierop een uitzondering omdat de investeringen in woningen en bedrijfsgebouwen en de huizenprijzen ter basis liggen aan de 'macro'-ramingen. Met deze MEV-op-maat Bouwnijverheid gaan wij in op de specifieke ontwikkelingen voor de bedrijfstak Bouwnijverheid, waarbij wij het onderscheid maken tussen de deeltakken Burgerlijke- en utiliteitsbouw, Grond, weg- en waterbouw en Overige bouwactiviteiten.

Definitie van de bedrijfstak Bouwnijverheid

Bij de indeling van de Nederlandse economie in bedrijfstakken gaat het CPB uit van de door het CBS ontwikkelde Standaard Bedrijfsindeling 1993 (SBI' 93). De Bouwnijverheid heeft de sbi-code 45. De activiteiten van de bedrijfstak Bouwnijverheid is in deeltakken nader onder te verdelen. Wij onderscheiden:

1. Burgerlijke- en utiliteitsbouw (B&U)

Hieronder valt de nieuwbouw van woningen en bedrijfsgebouwen en de herstel- en verbouwactiviteiten (sbi-codes 45211, 4522 en 4525). Het aandeel van B&U bedraagt bijna 50% van de totale bouwomzet.

2. Grond-, weg- en waterbouw (GWW)

Hieronder vallen alle activiteiten op het gebied van de grond-, weg- en waterbouw (sbi-codes 45212, 45213, 4523 en 4524). De overheid is de belangrijkste opdrachtgever van deze deeltak. Het aandeel van GWW bedraagt ruim 15% van de totale bouwomzet.

3. Overige bouwactiviteiten

Hieronder vallen het bouwrijpen maken van terreinen (sbi-code 451), de bouwinstallatie bedrijven (sbi-code 453), het afwerken van gebouwen (sbi-code 454) en de verhuur van bouw- en sloopmachines met bedienend personeel (sbi-code 455). De ontwikkelingen van de deeltak 'overig' is sterk gerelateerd aan de afzetontwikkelingen van de deeltakken B&U en GWW.

Zie voor meer informatie www.cbs.nl, zoek 'Statline', en vervolgens 'SBI-indeling'.

Redenering in hoofdlijnen

De redenering voor de vooruitzichten van de sector bouwnijverheid is als volgt.

1. Voor de bouwnijverheid zijn de veranderingen in de Nederlandse omgeving gegeven. Deze omgevingsveranderingen staan uitgebreid beschreven in de publicatie Macro Economische Verkenningen.
 2. Daarna wordt nagegaan wat voor effecten de diverse omgevingsvariabelen zoals de rente, inkomen, afgegeven vergunningen e.d. hebben op de afzet van bouwnijverheid.
 3. Tot slot wordt op basis van de afzetontwikkeling een beeld beschreven voor de toegevoegde waarde en de werkgelegenheid van de verschillende deeltakken van de bedrijfstak Bouwnijverheid.
-

1 Nederlandse economie

De Nederlandse economie zal voorlopig nog niet herstellen van de conjuncturele teruggang. De economische groei zal zich in de tweede helft van dit jaar waarschijnlijk herstellen, maar eerdere verwachtingen over de kracht van dit herstel zijn naar beneden bijgesteld.

Het bedrijfsleven kan sinds het begin dit jaar profiteren van het aantrekken van de wereldhandel. De afgelopen maanden zijn de vooruitzichten voor het buitenland minder gunstig geworden, zodat de wereldhandel zich minder krachtig herstelt dan tot voor kort werd voorzien. Bovendien steeg de euro flink in waarde ten opzichte van de dollar, wat de internationale concurrentiepositie van het bedrijfsleven verder onder druk zette. De aandelenmarkten, die onder invloed van de boekhoudschandalen en minder gunstige groeiverwachtingen een grote veer moesten laten, hebben het toch al geringe vertrouwen van consumenten verder onder druk gezet.

Tabel 1 Kerncijfers van de Nederlandse omgeving^a

	1999	2000	2001	2002	2003
	mutaties per jaar in %				
Volume					
Bruto binnenlands product	4,0	3,3	1,3	½	1½
Particuliere consumptie	4,7	3,6	1,2	1¼	1½
Werkloosheid (in % v.d. beroepsbevolking)	4,0	3,6	3,3	4	5
Prijzen					
Loosom werkende marktsector	3,7	5,0	5,1	5	4½
Consumentenprijsindex (CPI)	2,2	2,6	4,5	3½	2½
Koopkracht modale werknemer	-0,2	1,0	6,8	¼	¼
Hypotheekrente (in %)	5,1	5,9	5,9	5½	5½

^a Zie de bijlage voor een verklaring van de gebruikte termen.

De economische groei komt dit jaar naar verwachting uit op ½% om volgend jaar wat aan te trekken tot 1½%. Het bedrijfsleven profiteert van het herstel van de wereldhandel, maar verliest tegelijkertijd veel marktaandeel door de ongunstige concurrentiepositie. Al sinds 1998 stijgen de arbeidskosten harder dan in de rest van het eurogebied en dit jaar is daar de koersstijging van de euro bijgekomen. De particuliere consumptie zal als gevolg van de forse daling van de beurskoersen en de magere inkomensontwikkeling, een beperkte groei laten zien. De overheidsbestedingen, die dit jaar nog een aanzienlijke bijdrage leveren aan de groei, nemen volgend jaar nauwelijks meer toe als gevolg van de ombuigingsmaatregelen. Al met al zal de werkloosheid in twee jaar tijd naar schatting met bijna 150 duizend personen oplopen. De inflatie zal naar verwachting afnemen tot 2½% in 2003. Ook de contractloonsstijging neemt in

tempo wat af, maar dit verloopt trager dan bij de inflatie. Gegeven de ontwikkeling van de lange rente is de verwachting dat de hypotheekrente zich stabiliseert op een niveau van 5½%.

Voor een uitgebreide beschrijving van de vooruitzichten van de Nederlandse en de internationale economie verwijzen wij naar onze publicatie 'Macro Economische Verkenningen 2003'.

2 Vooruitzichten voor de bouwnijverheid

2.1 Algemeen beeld voor de bouwnijverheid

Na een lange periode met een voorspoedige groei ontkomt ook de bouwnijverheid niet aan de economische teruggang. Naar verwachting bedraagt de afzetgroei voor 2002 en 2003 respectievelijk 1¼% en 2%. De productie van de bouwnijverheid ontwikkelt zich hiermee wel gunstiger dan de macro ontwikkeling.

Tabel 2.1 **Kerngegevens bouwnijverheid**

	2001	2001	2002	2003
Volume	mln euro's	mutaties in %		
Binnenlandse afzet	63538	2,5	1 ¼	2
Investerings in	35970	1,4	¾	1 ¾
- Woningen	15357	-2,1	-1 ½	4 ½
- Nieuwbouw	9671	-3,5	-4 ¼	5 ¼
- Herstel en verbouw	5686	0,3	3	3
- Gebouwen voor bedrijven	10350	3,9	2 ½	-3 ½
- GWW bedrijven	3631	1,8	1 ¾	1
- Bouwwerken overheid	5799	6,4	2	4
- Gebouwen	1812	-0,2	-3 ½	-6
- GWW	3987	9,6	4 ¾	8
Onderhoud	12732	3,7	1 ½	1 ¾
Buitenlandse afzet	923	4,6	1 ½	1 ¾
Bruto toegevoegde waarde	23226	2,2	1	1 ¼
Prijzen				
Binnenlandse afzet excl. btw		4,9	4	3 ½
Loonsom per werknemer		5,5	4	3 ¾
Totale kosten per eenheid product		4,8	3 ½	3 ¼
Diversen		niveau		
Arbeidsvolume (dzd. arbeidsjaren)		490	491	492
Arbeidsinkomensquote (in %)		83,6	82 ¼	81 ½

De conjuncturele vertraging uit zich met name bij bedrijfsgebouwen. In combinatie met de forse oplevering van het aantal vierkante meters vloeroppervlak in de afgelopen jaren zullen de investeringen in bedrijfsgebouwen in 2003 fors afnemen. Door deze daling in de utiliteitsbouw komt capaciteit vrij voor de productie van woningen, waarmee een einde lijkt te komen aan de gestage daling van het jaarlijks aantal opgeleverde woningen sinds 1995. De herstel- en verbouwactiviteiten blijven zich in positieve zin ontwikkelen. De investeringen in grond-, weg- en waterbouw kampen in 2002 met een groeivertraging, maar deze is tijdelijk. Het Meerjarenprogramma Infrastructuur en Transport (MIT) voorziet in een forse versnelling van overheidsprojecten in 2003.

De druk op zowel de woningbouwsector als de GWW -sector blijft in het huidige en het komende jaar bestaan. De afzetprijzen nemen hierdoor sterker toe dan de inflatie. Verwachting is wel dat de druk op de prijzen in 2003 iets afneemt. De werknemers in de bouwsector profiteren maar ten dele van de prijsstijging. De afgesloten cao's in de bouw bevatten een lagere loonvoetstijging dan de rest van de marktsector. In combinatie met de verwachte incidentele loonstijging zal de toename van de loonsom per werknemer in de bouw lager zijn dan die van de marktsector. Het aantal werknemers neemt in 2002 en 2003 toe met respectievelijk ¼% en ½%. De arbeidsproductiviteit neemt hiermee toe met respectievelijk ¾% en 1%. De winstgevendheid van de bouwbedrijven kan zich verder verbeteren: de arbeidsinkomensquote daalt gestadig verder tot 81½% in 2003.

Arbeidsinkomensquote: definitie en betekenis

De arbeidsinkomensquote (aiq) van een bedrijfstak geeft het aandeel weer van de factor arbeid in het inkomen, ofwel het aandeel van de loonsom in de toegevoegde waarde. De aiq is te beschouwen als een grove en indirecte maatstaf voor de winstgevendheid van de bedrijfstak. Immers, als het resterend aandeel van de toegevoegde waarde (de kapitaalinkomensquote) wordt gedeeld door de kapitaalgoederenvoorraad per eenheid toegevoegde waarde resulteert het kapitaalrendement, ofwel het gemiddelde rendement van het eigen en vreemde vermogen.

De aiq is als volgt te berekenen:

$$(1) \text{ aiq} = (a * p_l) / (y * p_y)$$

Hierin staat a voor de werkgelegenheid (inclusief aantal zelfstandigen) en staat p_l voor de gemiddelde loonsom per werknemer. De symbolen y en p_y hebben betrekking op achtereenvolgens het volume en de prijs van de *netto* toegevoegde waarde tegen factorkosten.

De aiq stijgt als de loonkosten per werknemer sterker stijgen dan de som van de prijsstijging van de toegevoegde waarde en de groei van de arbeidsproductiviteit. Daardoor daalt de kapitaalinkomensquote en daarmee het bedrijfsrendement.

De bouwenquête

Ten tijde van de MEV was de bouwenquêtecommissie van de Tweede Kamer nog volop bezig met haar onderzoek. Hierdoor is nog niet aan te geven welke consequenties de bouwenquête heeft voor de gedragsreactie van bouwondernemingen en het gedrag van de overheid als belangrijke opdrachtgever. De ramingen gaan uit van ongewijzigd gedrag ten opzichte van het verleden. Pas na het verschijnen van de uitkomsten van de bouwenquête en het justitieel onderzoek is een voorlopige inschatting te maken van de mogelijke consequenties ervan op de economische vooruitzichten van de bedrijfstak bouwnijverheid.

2.2 Burgerlijke en Utiliteitsbouw

Utiliteitsbouw: verlate reactie op conjuncturele teruggang

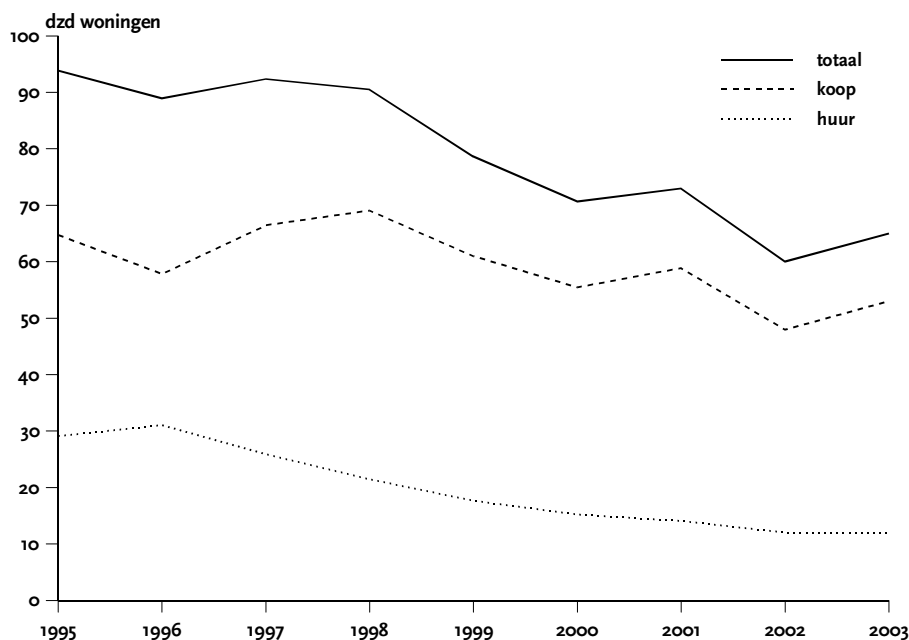
Investerings in bedrijfsgebouwen kennen een sterk cyclisch karakter. De behoefte aan nieuwe bedrijfsgebouwen is in hoge mate aan de conjuncturele ontwikkelingen van de afnemende bedrijven gekoppeld. Door de relatief lange planningshorizon van projecten reageert het aanbod van bedrijfsgebouwen met vertraging op de actuele vraag, hetgeen een soort varkenscyclus in de bedrijfsgebouwenmarkt tot gevolg heeft.

De afgelopen jaren is er veel geïnvesteerd in utiliteitsgebouwen; het gemiddelde groeicijfer bedroeg over de periode 1997-2001 ruim 6¼% per jaar. Ook dit jaar wordt vanwege de late reactie op de conjuncturele teruggang wederom een forse uitbreiding van het aantal vierkante meters verwacht. De bouw van een groot deel van gebouwen die in 2002 worden opgeleverd, is begonnen in een tijd waarin de economische situatie zeer gunstig was. Voor 2003 wordt in reactie op de hogere kans op leegstand een daling van de investeringen in bedrijfsgebouwen verwacht.

Burgerlijke bouw: na een jarenlange daling nieuwbouw woningen een inhaalslag in 2003

In 2002 daalt de omzet in de burgerlijke bouw, voornamelijk als gevolg van de daling van de nieuwbouwproductie. Dit betekent een continuering van de dalende trend van de afgelopen jaren. In een periode van 5 jaar is de jaarlijkse nieuwbouwproductie met circa 20 000 stuks afgenomen (zie figuur 2.1).

Figuur 2.1 Nieuwbouwproductie woningen, 1995-2003

De daling betreft met name (sociale) huurwoningen. In de afgelopen vijf jaar is het aantal nieuw opgeleverde huurwoningen gehalveerd. Dit is ten dele het gevolg van het doorsnijden van de subsidieband tussen het Rijk en de woningcorporaties. Bij de bruteringsoperatie in 1995 zijn de leningen en de nog te verkrijgen subsidies tegen elkaar weggestreept. Financiële tekorten van woningcorporaties bij nieuwbouwprojecten worden niet langer door de overheid gesubsidieerd en worden nu gedeeltelijk verevend in de grondexploitatie van koopwoningen. Hierdoor bestaat de prikkel om het aandeel sociale nieuwbouw in een gebiedsontwikkelingsproject te beperken. Daarnaast heeft in de afgelopen jaren ook een verschuiving plaatsgevonden in de vraag van huur- naar koopwoningen als gevolg van de zich positief ontwikkelende welvaart en de in historisch opzicht lage renteniveau's. Deze verschuiving uitte zich niet in een toename van het aantal nieuwe koopwoningen. Wel zijn de nieuwe koopwoningen groter en luxer geworden. Zo is de inhoud van een gemiddelde koopwoning in de periode 1995-2000 met ruim 11% toegenomen en zijn de reële bouwkosten per koopwoning in dezelfde periode met ruim 7% gestegen. Het aandeel van koopwoningen in de bouwproductie is toegenomen, hetgeen aansluit bij de doelstellingen zoals die geformuleerd zijn in de Nota Wonen (VROM).

Naast de eerder genoemde factoren speelt ook verdringing door de investeringen in bedrijfsgebouwen een rol bij de daling van de nieuwbouwproductie van woningen. De markt van bedrijfsgebouwen is volatiel, terwijl het in voorraad houden van woningbouwprojecten in een gerespecteerde woningmarkt voor bouwbedrijven financieel niet ongunstig is. Bovendien kan met uitstel van woningbouwprojecten de continuïteit in de bedrijfsvoering voor een langere

periode worden zekergesteld. In het verleden ging een stijging van de investeringen in bedrijfsgebouwen dan ook meestal gepaard met een daling van de woningbouwproductie. Een dergelijke situatie deed zich bijvoorbeeld voor in de tweede helft van de jaren negentig. Na een daling gedurende enkele jaren namen de investeringen in bedrijfsgebouwen in 1998 fors toe, wat gepaard ging met een afname van de nieuwbouwproductie.

Woningvoorraad

De projecties gaan uit van een nieuwbouwproductie van 60 000 woningen in 2002 en 65 000 woningen in 2003. Het aantal te bouwen huurwoningen neemt hierbij af tot 12 000. De toename in 2003 bestaat dan ook geheel uit koopwoningen. Verwacht wordt dat het aantal te slopen woningen zowel in 2002 als in 2003 circa 16 000 bedraagt. De woningvoorraad neemt per saldo toe met 44 000 woningen in 2002 en 49 000 woningen in 2003.

	1999	2000	2001	2002	2003
	niveaus in dzd				
Woningvoorraad	6589,7	6650,9	6710,9	6755	6804
- nieuwbouw	78,7	70,6	73,0	60	65
- koop	61,0	55,4	58,9	48	53
- huur	17,7	15,2	14,1	12	12
- onttrekking (sloop, verbouw)	14,4	13,5	15,5	16	16
- netto toevoeging	64,3	57,1	57,5	44	49

Herstel- en verbouwactiviteiten blijven gestadig toenemen

In 2002 wordt de daling van het aantal nieuw te bouwen woningen ten dele gecompenseerd door een toename van de herstel- en verbouwactiviteiten. Woningcorporaties en consumenten besteden naar verwachting meer aan het opknappen en verbeteren van hun woningen. Vooral woningcorporaties leveren behoorlijk wat inspanningen om een deel van hun woningvoorraad weer up-to-date te brengen. Dit effect wordt versterkt door de spanning die in delen van de sociale huurmarkt bestaat, waardoor een deel van de sloopplannen ingetrokken zijn en gekozen wordt voor renovatie. In 2003 draagt de versnelling van de economische groei haar steentje bij aan de toename van de uitgaven aan herstel en verbouwactiviteiten.

Prikkel voor toename bouwvergunningen

De afgegeven vergunningen vormen een belangrijke indicator voor de nieuwbouw van woningen. Afgegeven vergunningen leiden met vertraging tot de realisatie van een nieuwbouwwoning. Confrontatie van de afgegeven vergunningen met de nieuwbouwproductie, waarbij geen rekening is gehouden met intrekkingen en het aantal woningen per vergunning,

laat zien dat in de periode 1995-2002 er 27 000 meer vergunningen zijn afgegeven dan er nieuwbouwwoningen zijn gerealiseerd. Het overschot aan vergunningen past bij het beeld dat de investeringen van bedrijfsgebouwen de productie van nieuwbouwwoningen verdringt.

Tabel 2.2 Verleende bouwvergunningen

	1999	2000	2001	2002	2003
	niveaus in dzd				
Verleende bouwvergunningen	84,2	78,6	62,3	65	70
w.v. huur	14,3	14,3	11,1	10	12 ½
koop	69,9	64,3	51,2	55	57 ½

In 2001 lieten voorlopige statistieken een abrupte daling van het aantal vergunningen zien. Dit was voor VROM reden om een 'taskforce woningbouwproductie' in het leven te roepen om de problemen in de woningbouw te analyseren. Volgens de taskforce werden de problemen door tal van factoren bepaald: ingewikkelde regelgeving, tijdrovende procedures, methodiek van de grondquota, slechte samenwerking tussen betrokken partijen en capaciteitsproblemen bij zowel bouwondernemingen als gemeenten.

De sterke daling in het aantal vergunningen werd echter niet ondersteund door de voorlopige bouwproductiecijfers, hetgeen aanleiding was voor een opwaartse bijstelling van het aantal afgegeven vergunningen. Het aantal in 2001 verleende vergunningen bedraagt ruim 62 000, hetgeen een afname betekent van 16 000 ten opzichte van het voorafgaande jaar.

Projectontwikkelaars/bouwondernemingen zullen nu zij naar verwachting hun voorraad aan nieuwbouwprojecten in 2003 gaan aanspreken ook een sterkere prikkel hebben om de voorraad aan vergunningen aan te vullen. Dit wordt versterkt door de vrijkomende capaciteit bij bouwondernemingen in de komende jaren. Het aantal verleende vergunningen neemt in 2002 weer toe tot 65 000. In 2002 zal het aantal verleende vergunningen naar verwachting 70 000 bedragen. Het merendeel hiervan betreft koopwoningen.

Totaal beeld voor burgerlijke- en utiliteitsbouw

De totale omzet voor de burgerlijke- en utiliteitsbouw zal in 2002 en 2003 toenemen tot respectievelijk 31½ en 33¼ miljard euro. In 2002 wordt omzetgroei veroorzaakt door de toename van de investeringen in bedrijfsgebouwen, de omzet aan woningbouwactiviteiten neemt af. In 2003 is het beeld omgekeerd: omzet in bedrijfsgebouwen neemt af maar wordt ruimschoots gecompenseerd door de omzetstijging aan woningbouw en net als in 2002 door een toename aan herstel en verbouwactiviteiten.

Tabel 2.3 Kerncijfers van de burgerlijke en utiliteitsbouw

	1999	2000	2001	2002	2003
	in miljarden euro's				
Nominale waarde					
Omzet	26,7	29,0	30,4	31 ½	33 ¼
Inkoop van goederen en diensten	18,9	20,4	21,4	22 ¼	23 ½
Lonen	5,3	5,6	6,0	6 ¼	6 ½
Kasstroom	2,7	3,0	3,0	3 ¼	3 ½
Investerings	18,2	19,7	20,7	21 ½	22 ½
	mutatie in %				
Volume					
Omzet	6,2	3,3	- 0,1	¼	1 ½
Inkoop van goederen en diensten	6,6	3,9	0,7	¼	1 ½
Toegevoegde waarde ^{b)}	5,2	1,5	- 2,3	- ¼	¾
Prijzen					
Omzet	3,3	5,0	5,1	3 ¾	3 ¾
Inkoop van goederen en diensten	2,4	4,1	4,3	3 ½	3 ½
Toegevoegde waarde	5,7	7,5	7,2	4 ¾	4
Loonvoet	4,3	2,5	5,7	3 ¾	3 ½
Arbeidsproductiviteit	1,3	- 0,5	- 3,9	- ¼	½
Loonkosten per eenheid product	3,1	3,0	9,6	4	3
Arbeidsinkomensquote	- 2,7	- 4,4	2,3	- ¾	- 1
	niveaus				
Diversen					
Werkgelegenheid (niveau, dzd arbeidsjaren)	185,7	189,3	192,3	192 ¼	193,0
Arbeidsinkomensquote(%)	88	85,7	88,2	87 ½	86 ¾

^a Zie de bijlage voor een verklaring van de gebruikte termen.

^b Netto toegevoegde waarde factorkosten.

De omzetgroei is opgebouwd uit een volume- en een prijsstijging. De hierboven geschetste afzetontwikkelingen resulteren in een volumegroei van respectievelijk ¼% en 1½% in 2002 en 2003. De B&U-sector blijft hiermee tegen de top van haar productiecapaciteit produceren. In 2003 neemt de druk hiervan wel iets af. Het volume van de ingekochte goederen en diensten neemt in verhouding sterker toe. Het volume van de toegevoegde waarde daalt in 2002 en neemt in 2003 licht toe.

De beperkte capaciteit zorgt voor een omzetsstijging die boven de inflatie ligt. De prijsstijging van de inkoop van goederen en diensten is beperkter, hetgeen de prijsstijging van de toegevoegde waarde (omzet minus verbruik) versterkt.

Loonkosten en winstgevendheid

De winstgevendheid van de sector nam in 2001 af. De prijsstijging van de toegevoegde waarde was niet voldoende om de forse toename van de loonkosten per eenheid product te compenseren. De productie van de B&U-sector lag in dat jaar dicht bij de maximale productiecapaciteit.

Naar verwachting nemen de capaciteitsproblemen in het huidig en in het komend jaar enigszins af. Verwachting is dat vanuit de ontspanning op de arbeidsmarkt extra personeel kan worden aangetrokken, maar de omvang hiervan is beperkt. Het aantal vacatures in de bouw is ten opzichte van de overige bedrijfstakken het grootst: per duizend banen zijn er 32 vacatures tegen gemiddeld 22 voor totaal bedrijven (per 1 juli 2002). Bovendien kent de bouw het grootste aantal moeilijk te vervullen vacatures (73 tegen 50% in 2001). De toename van de werkgelegenheid is daardoor beperkt voor de jaren 2002 en 2003. Er zal naar verwachting wel minder beroep worden gedaan op overwerk als gevolg van de afvlakkende groei.

De productie (toegevoegde waarde) zal dit jaar enigszins afnemen, desondanks zullen ondernemers hun personeel vasthouden gezien de moeite die ze getroost hebben om deze aan te trekken. Hierdoor zal de arbeidsproductiviteit dit jaar licht afnemen. Volgend jaar zal naar verwachting de groei van de arbeidsproductiviteit naar haar natuurlijk niveau terugkeren. De afnemende ontspanning op de arbeidsmarkt zorgt voor een lagere loonvoetstijging. De winstgevendheid kan in 2002 en 2003 toenemen, omdat de loonkosten p.e.p. minder hard stijgen dan de prijs van de toegevoegde waarde. De arbeidsinkomensquote zal daardoor in 2001 en 2002 jaarlijks met $\frac{3}{4}$ procentpunt afnemen.

2.3 Grond-, weg, en waterbouw

De belangrijkste opdrachtgever van de bedrijfstak grond-, weg-, en waterbouw (GWW) is de overheid. De rijksoverheid en de lagere overheden zijn verantwoordelijk voor grofweg 50% van de omzet. De rijksoverheid publiceert ten behoeve van de rijksbegroting een Meerjarenprogramma Infrastructuur en Transport (MIT), waarin de plannen en de uitvoering van infrastructuurprojecten voor de middellange termijn staan beschreven. De grote infrastructuurprojecten zijn onderdeel van het MIT. Hiernaast nemen ook de lagere overheden een deel van de opdrachten voor hun rekening, maar dit betreffen vooral kleinere projecten en hun bijdrage aan de eerdergenoemde MIT-projecten. De opdrachten voor de lagere overheden kennen een relatief gelijkmatige ontwikkeling. Het zijn vooral de MIT-projecten die de forse jaarlijkse schommelingen veroorzaken.

Meerjaren investeringsprogramma van de rijksoverheid

Het MIT onderscheidt een drietal type projecten, namelijk de projecten in de verkenningsfase, projecten in de planningsfase en projecten in de realisatiefase. De projecten in de verkenningsfase zijn het meest onzeker. Dit zijn projecten, waar nog uitgebreid studie naar de omvang en uitvoering van het project moet worden gedaan. Aan het eind van de verkenningsfase wordt besloten of het programma doorgaat naar de planningsfase of dat het project wordt uit- of wordt afgesteld. De projecten in de planningsfase kennen een hogere kans dat het project doorgaat, maar pas aan het eind van de planningsfase wordt aan de hand van het verricht onderzoek besloten tot de definitieve uitvoering en vormgeving van een infrastructuurproject. Vervolgens komen de projecten in de uitvoeringsfase, waarvan de begrote kosten een hogere betrouwbaarheid dan de eerdere fasen hebben, maar waar nog wel risico's bestaan op tijds- en budgetoverschrijdingen. In onderstaande tabel worden de projecten uit het realisatieprogramma uit het MIT 2002-2006 vermeld.

Tabel 2.4 MIT projectenoverzicht 2002-2006 (in mld euro's)

Realisatieprogramma	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Wegen	0,6	0,8	1,2	1,1	1,1	1,3
Waterwerken	0,4	0,4	0,3	0,3	0,4	0,4
Openbaar vervoer / rail	2,3	2,3	2,6	2,1	1,7	1,5
Totaal	3,3	3,5	4,1	3,5	3,2	3,2

Het realisatieprogramma van het MIT gaat uit van een groei van 9% in 2002 en 16,2% in 2003. De investeringen in wegen nemen in 2002 en 2003 toe. De investeringen in OV en rail blijven in 2002 gelijk en versnellen vervolgens in 2003. De verwachting is dat de investeringen na 2003 afnemen als gevolg van het aflopen van de grote railprojecten (Betuweroute en HSL).

Productie ten behoeve van bedrijven

Ruim 20% van de omzet betreft productie in onder aanneming ten behoeve van bouwbedrijven. Circa 30% van de omzet betreft productie ten behoeve van andere bedrijfstakken (investerings). De verwachting van dit deel van de omzet is dat deze vertraagd reageert op de conjuncturele neergang.

Daarnaast werd in de afgelopen jaren ook forse investeringen gepleegd in de infrastructuur van kabelbedrijven, telecom en energiecentrales (0,3mld in 2001). Verwacht wordt als gevolg van het ruime overschot aan kabelcapaciteit de investeringen in 'kabels' fors worden teruggeschroefd.

Totaal beeld

De totale omzet van de GWW -sector neemt in de jaren 2002 en 2003 onverminderd toe.

De druk op de capaciteit blijft hierdoor onverminderd hoog. Als gevolg van de planning is er in 2002 wel sprake van een tijdelijke groeivertraging die in 2003 weer wordt opgevolgd door een forse groei.

Tabel 2.5 **Kerncijfers van de grond-, weg-, en waterbouw**

	1999	2000	2001	2002	2003
	in miljarden euro's				
Nominale waarde					
Omzet	8,9	9,8	11,1	12	13
Inkoop van goederen en diensten	6,0	6,6	7,5	8 ¼	8 ¾
Lonen	2,2	2,3	2,5	2 ½	2 ¾
Kasstroom	0,8	0,9	1,1	1 ¼	1 ½
Investeringsen	4,4	4,9	5,5	6	6 ½
	mutatie in %				
Volume					
Omzet	10,9	5,4	8,3	3 ½	4
Inkoop van goederen en diensten	12,0	5,8	8,2	4 ½	4
Toegevoegde waarde	8,3	4,0	8,3	1 ½	3 ½
Prijzen					
Omzet	2,2	4,5	4,5	4 ½	4
Inkoop van goederen en diensten	2,2	4,7	4,3	4	4 ¼
Toegevoegde waarde	2,4	4,3	5,0	5 ½	3 ¾
Loonvoet	4,2	2,9	5,6	4 ½	4 ¼
Arbeidsproductiviteit	4,9	2,3	5,8	¾	3
Loonkosten per eenheid product	- 0,7	0,7	- 0,1	3 ¾	1 ½
Arbeidsinkomensquote	- 3,1	- 3,7	- 5,2	- 1 ¾	- 1 ¾
	niveaus				
Diversen					
Werkgelegenheid (niveau, dzd arbeidsjaren)	58,2	59,2	60,6	61,0	61 ½
Arbeidsinkomensquote(%)	86,1	84,6	81,6	80	78 ½

^a Zie de bijlage voor een verklaring van de gebruikte termen.

De totale omzet van de GWW sector zal in 2002 en 2003 toenemen tot respectievelijk 12 en 13 miljard euro. Het verbruik neemt in verhouding iets meer toe dan de omzet waardoor de groei van de toegevoegde waarde iets lager dan de omzetgroei uitvalt.

Binnen de GWW sector zijn het wel vooral de grote en landelijk opererende ondernemingen die profiteren van de grote investeringsprojecten. De vooruitzichten voor de kleinere lokaal opererende ondernemingen kunnen per regio verschillen.

De druk op de capaciteit van de GWW sector blijft ook hier niet zonder gevolg: forse prijsstijgingen.

Al met al is de verwachting dat de winstgevendheid dit en volgend jaar wederom zal toenemen. Dit omdat de loonkosten minder hard stijgen dan de prijs van de toegevoegde waarde.

2.4 Overige bouwactiviteiten

De tak overige bouwactiviteiten bestaat uit vier deeltakken, te weten bouwrijp maken van terreinen, bouwinstallatie, bouwafwerking en verhuur van machines. In tabel 2.6 staan de leveringen en de finale afzet van de vier activiteiten weergegeven als aandeel in de totale productie.

Tabel 2.6 Aandelen in totale productie van leveringen door overige bouwactiviteiten, 2001

	B&U	GWW	bouw overig	overig	verbruik totaal	afzet	productie	
	aandelen in procenten				mld EUR			
bouwrijp maken	15%	8%	11%	13%	47%	53%	100%	1,6
bouwinstallatie	9%	3%	8%	12%	32%	68%	100%	13,6
bouwafwerking	34%	2%	10%	45%	93%	7%	100%	6,7
verhuur machines	56%	16%	15%	4%	91%	9%	100%	1,1
totaal	19%	4%	9%	22%	54%	46%	100%	22,9

Uit tabel 2.6 blijkt dat éénderde deel van de activiteiten bestaat uit leveringen van diensten aan de bouwsector zelf. De verhuur van bouw- en sloopmachines is vooral ten behoeve van de bouwnijverheid. Voor de overige onderdelen is dit aandeel kleiner en wordt ook geleverd aan andere bedrijven of instellingen in de vorm van onderlinge leveringen (verbruik) of investeringsgoederen (afzet). Bijna de helft van de productie van de overige bouwactiviteiten maakt onderdeel uit van de investeringen van respectievelijk woningen, bedrijfsgebouwen en GWW. Het resterend deel bestaat uit leveringen aan andere bedrijfstakken. Met name bij de bouwafwerking is het aandeel hiervan groot. Het betreft hier vooral leveringen aan de verhuurders van onroerend goed en ingenieurs- en architecten. Ook hiervoor geldt dat de ontwikkeling ervan die van de investeringen in woningen, bedrijfsgebouwen en GWW volgen.

Tabel 2.7 Kerncijfers van de overige bouwactiviteiten

	1999	2000	2001	2002	2003
	in miljarden euro's				
Nominale waarde					
Omzet	19,3	21,1	22,9	24	25 ¼
Inkoop van goederen en diensten	10,8	11,7	12,5	13	13 ½
Lonen	6,0	6,4	7,0	7 ¼	7 ½
Kasstroom	2,6	3,0	3,5	4	4¼
Investeringsen	8,4	9,1	9,7	10 ¼	10 ¾
	mutatie in %				
Volume					
Omzet	5,0	4,6	3,4	1 ¼	1 ½
Inkoop van goederen en diensten	5,3	4,7	3,1	1 ¼	2
Toegevoegde waarde	4,5	4,6	3,5	1 ¼	½
Prijzen					
Omzet	3,0	4,4	4,9	4	3 ¼
Inkoop van goederen en diensten	1,5	3,8	3,3	2 ¾	2
Toegevoegde waarde	4,9	5,3	7,0	5 ½	4¾
Loonvoet	4,5	2,6	5,3	4	3 ¾
Arbeidsproductiviteit	1,6	1,6	0,5	¾	¼
Loonkosten per eenheid product	2,9	1,0	4,8	3 ¼	3 ½
Arbeidsinkomensquota	- 2,0	- 4,3	- 2,2	- 2 ¼	- 1¼
	niveaus				
Diversen					
Werkgelegenheid (niveau, dzd arbeidsjaren)	223,1	229,7	236,6	237 ½	238,0
Arbeidsinkomensquote(%)	83,7	81,7	80,3	78 ½	77 ¾

^a Zie de bijlage voor een verklaring van de gebruikte termen.

Omzet en winstgevendheid

Na een aantal jaren waarin de omzet jaarlijks fors is toegenomen, zal deze groei de komende jaren wat afvlakken. De afname van de groei in de sectoren B&U en GWW is hier debet aan. Desalniettemin zal de omzet toenemen in de jaren 2002 en 2003 respectievelijk toenemen tot 24 en 25 ¼ miljard Euro. De toename van de prijzen neemt het merendeel van de omzetsijting voor haar rekening. De volumegroei van de omzet is, zeker in vergelijking met de voorafgaande jaren, bescheiden te noemen.

De winstgevendheid zal naar verwachting toenemen; de toegevoegde waarde neemt meer in prijs toe dan de loonkosten per eenheid product. De enigszins ontspannende arbeidsmarkt is hier debet aan waardoor de stijging van de loonvoet afzwakt.

Verklaring van gebruikte termen

Macro-economische data

Bruto binnenlands product	Een maatstaf voor de door productie in een land beschikbare gekomen goederen en diensten.
Loonvoet	Lonen/ salarissen en sociale verzekeringspremies per werknemer in de Nederlandse marktsector

Industrie-specifieke data

Arbeidsinkomensquote	Aandeel van het arbeidsinkomen (inclusief inkomen zelfstandigen) in het in Nederland gevormde totale inkomen. Het totale inkomen is de som van het arbeidsinkomen plus het 'overig inkomen'. Het 'overig inkomen' bestaat uit de winst voor belasting en rentebetalingen, en is inclusief het inkomen van zelfstandigen.
Inkoop van goederen en diensten	Verbruik van halffabrikaten, grondstoffen en diensten in productie
Investerings	Bruto investeringen in vaste activa, materieel (o.a.woningen, infra werken, bedrijfsgebouwen en –terreinen, en het machinepark) en immaterieel (software-pakketten en databanken)
Kasstroom	Afschrijvingen en inkomen anders dan lonen en het saldo van belastingen en subsidies
Loonkosten per eenheid product	Compensatie voor werknemers per eenheid reële toegevoegde waarde in de industrie
Omzet	Bruto productie tegen marktprijzen
Bruto toegevoegde waarde	De waarde die mensen, machines en bedrijfsgebouwen toevoegen aan de aangekochte goederen en diensten. Boekhoudregel: bruto productie tegen marktprijzen verminderd met de kosten van aangekochte goederen en diensten (verbruik).
Netto toegevoegde waarde factorkosten	Bruto toegevoegde waarde plus saldo kostprijsverhogende en verlagende belasting minus afschrijvingen.
Totale kosten per eenheid product	Totale kosten van arbeid en ingekochte goederen en diensten per eenheid product (toegevoegde waarde).
Potentiële productie	Het houdbare niveau van de productie dat bereikt kan worden, gegeven de productiestructuur, de stand van de technologie en de beschikbare productiefactoren (arbeid en kapitaal).
